

Արամ Հայկազ, Նամակներ, կազմող՝ Մարգարիտ Խաչատրեան, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատարակչութիւն, 2009, 320 էջ:

Անկախութենէն ետք, սփիւռքահայ գրականութեան հրատարակութեան առելի լայնածիր ուշադրութիւն սկսաւ ընծայուիլ Հայաստանի մէջ: Անցեալին, ինչպէս յայտնի է, գաղափարախօսական նկատառումները կ'իշխէին՝ արտասահմանի մէջ ապրող թէ մահացած գրողներու գործերը հրատարակելու որոշումին մէջ: 1968ին, Արամ Հայկազ արդարացիօրէն հետեւեալը կը գրէր Գորգէն Մահարիին՝ ակնարկելով Վահան Մալեգեանին (1871-1966). «Բանաստեղծ մը, որուն գործը, իր մահէն առաջ իսկ մեռած էր: Ահա այդ մարդուկը, որովհետեւ ամէն բերանը բանալուն Հայրենիք երգած էր ու այդ Հայրենիքին համար բան մը չէր ըրած, Ձեր կողմէ գնահատուած անուններու շարքին է ու ամէն երեք-չորս ամիսը անգամ մը կը գովուի ու կը փառաբանուի ու իբրեւ ճշմարիտ հայրենասէրի օրինակ կը ցուցադրուի մեր առջեւ: Ու որպէսզի չխորհիս, թէ ձրի ամբաստանութիւն է, որ կ'ընեմ, բաց "Սովետական Հայաստան" ի թիւ 9ը, ուր Մալեգեանի գովքը երգուած է անգուղական Չարենցի նկարը պարունակող էջի մը դէմ: աղբն ու վարդը դէմ դիմաց»¹:

Արամ Հայկազ (1900-1986) կը պատկանէր Սփիւռքի գրողներու այն խումբին, որոնք լիովին արգիլուած չէին հայրենի իրականութեան մէջ: Անոնց անունը երբեմն կը յիշատակուէր գրականագետներու կողմէ, հազուադէպօրէն գրուածք մը լոյս կը տեսնէր մամուլի մէջ, բայց անոնք արժանի չէին նկատուէր՝ գաղափարական թէ քաղաքական պատճառներով, առանձին հատորով մը իրենց գրական դիմագիծը տեղոյն ընթերցողին ճանչցուելու բախտին: Գրագետը, որ դարձեալ 1968ին Ստեփան Ալաջաջեանին գրած էր, թէ «... [Դ]աշնակցութեան Հայաստանի հանդէպ բռնած դիրքին համամիտ չըլլալու համար աւելի քան 25 տարի առաջ դուրս եմ ելած, հրաժարած եմ այդ կազմակերպութենէն» (էջ 18), նոյն տարին հրատարակուած ու կուսակցութեան նպաստատու ելոյթի մը առիթով հրատարակչական անցանկալիներու շարքին դասուած էր յետագային, ինչպէս կը բացայայտեն, ի շարս այլոց, տասը տարի ետք գրուած հետեւեալ տողերը՝ *Չորս Տարի Զիւրտիստանի Լեռներուն Մէջ* գիրքին առիթով. «Հայաստանի մէջ զայն պիտի հրատարակէին - Ստեփան Ալաջաջեանն էր անով հետաքրքրուողը - բայց «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ Հայկական դատի հետապնդման համար կատարուած հանգանակութեան մը նկարագրութիւնը՝ «33000» խորագրով, պատճառ եղաւ, որ դասուիմ անբաղձալիներու ցանկը, ու հրատարակութեան գործը ձախողեցաւ...» (էջ 125): Իր վերջին հատորը՝ *Երջանկութիւնը*՝ հրատարակելէ ետք, գրագետը մետասաներորդ ժամու ապարդիւն փորձ մը ըրած է, որպէս բաղձանք գրելով Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Համազասպեանին (Յունիս 1979). «Կ'ուզեմ մեռնելէ առաջ «Չորս տարի Քիւրտիստանի Լեռներուն մէջ»ը հայ ժողովուրդի ձեռքին մէջ տեսնել, ըսել կ'ուզեմ... Հայաստանի ժողովուրդին: Կը հաւատամ, թէ այս բանը Ձեր բարեացակամութենէն կախում ունի, որովհետեւ, իմ կարծիքով, բարեկամ համարուելու իրաւունք ունիմ. Ձեզի կամ Ձեր վարչաձեւին մասին ոչ մէկ ատեն ոչ մէկ խօսք եմ ըսած կամ գրած» (էջ 91):

Ինքնին նշանակալից է, որ դարաբաղեան շարժումին ու Հայաստանի անկախութեան հետեւող հետաքրքրութիւնը որոշ չափով ուղղուեցաւ անցեալին ոչ-գրական պատճառներով արգիլուած արժանաւոր անուններու լիիրաւ «վերադարձ» մը ապահովելու, այլեւս մեծաւ մասամբ յետմահու, իսկ երբեմնի հռչակուած երկրորդական անուններ կարելոյ մասով թաղուեցան մոռացութեան փոշիներուն տակ:

Հայրենի գրականագէտ Մարգարիտ Խաչատրեան նման գնահատելի աշխատանք մը տարած էր ամերիկահայ գրականութեան կարկառուն դէմքերէն Համաստեղի գործը վեր հանելու: Մամուլի մէջ մնացած ու նաեւ անտիպ գրութիւններ խմբող հատորաշար մը -- *Մոռացուած Էջեր*, Երեւան, 2005 (Ա. Բ. Գ. հատորներ), 2007 (Դ. հատոր) --, նամականի մը եւ ամոր նուիրուած հատոր մը հրատարակել էտք. ան ներկայիս իր ուշադրութիւնը սեւեռած է ուրիշ կարելոյ դէմքի մը՝ Արամ Հայկազի վրայ: Գրախօսուող գիրքին կողքին, Խաչատրեան արդէն հրատարակած է Ա. Հայկազի *Մոռացուած Էջերու* առաջին երկու հատորները (Երեւան, 2010 եւ 2012), իսկ յաջորդները պատրաստութեան կամ հրատարակութեան ընթացքի մէջ են:

Բազմաբողիւն գրող ըլլալէ գաւ. Ա. Հայկազ բեղուն նամակագիր եղած է նաեւ: Ակնարկելով *Շապին Գարահիսարը եւ Իր Հերոսամարտը* հատորի պատրաստութեան (լոյս տեսած՝ 1958ին) աշխատանքներուն, նոյն տարին Արամ Հայկազ գրած է Համաստեղին. «Աս ալ ըսեմ, որ վերջին տարիս հոգիս ելաւ նամակ գրելով. նուագագոյն 300 նամակ գրեցի հոս ու հոն՝ ձեռնարկած գրքիս կապակցութեամբ ու դեռ ալ պիտի գրեմ, երբ գիրքերը հասնին հոս ու ծախել սկսիմ» (էջ 98): Արդեօք կարելի պիտի ըլլա՞յ նամակագրական աշխարհացրիւ այս առատութեան գոնէ մէկ մասը ձեռք բերել ու մէկտեղել ապագային:

Արդարեւ, գրախօսուող նամականին կը ներառնէ 218 նամակներ, որոնք միայն Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) Արամ Հայկազի Ֆոնտին ու կազմողին անձնական արխիւներուն մէջ գտնուող նմուշները կը ներկայացնեն: Մեծ մասը 1950ականներէն սկսեալ գրուած է, երբ Արամ Հայկազ սկսած էր դառնալ համասփիւրքեան չափանիշերով անուն մը: Նախորդ ժամանակաշրջանին աւելի մեծ թիւով նամակագրութիւն եղած ըլլալու է, որ ցարդ բացայայտուած չէ: Անկասկած, Սփիւքի կամ Հայաստանի ուրիշ անձնական եւ հանրային արխիւներու մէջ գտնուելու են բազում անտիպ նամակներ, առանց հաշուելու թերթերու մէջ լոյս տեսած ու այս հատորին մէջ չմտածները: Նամականիին մէջ բազմապիսի ակնարկութիւններ կան այս ուղղութեամբ, իսկ իւրաքանչիւր անունին ուղղուած նամակներէն շատերուն ընթացքը ցոյց կու տայ, որ յարաբերութեան սկզբնական ու աւարտական բաժինները կը պակսին:

Գրագէտին դուտորը՝ Այրիս Չեքեմեան, անգլերէն վկայութիւն մը ստորագրած է հոր նամակագրութեան մասին, որմէ թարգմանաբար կը քաղենք հետեւեալ բնորոշ հաստատումները.-

«Ի նմանութիւն Հայկական տարրեր հրատարակութիւններուն իր աւելի պաշտօնական աշխատակցութեան, ան հազիւ թէ բառ մը կը փոխէր: Իր ձեռագիրը սահուն ու շնորհալի էր, դէպի աջ թեքուող, ճշգրիտ տողերով, գրեթէ նրբագիծ: Գրելը դժուար չէր իրեն համար: Ան չէր պաշարեր բառերու հետ: Չէր մրոտեր ու քնքեր, չէր կրկներ ու աւելցներ, չէր պատռեր, ետ

չէր երթար ու չէր վերսկսեր, չէր վերանայեր: Իր ձեռքը էջի երկայնքին կը շարժէր՝ դանդաղ ու հաստատ, առանց դադար առնելու: Ատենին բնաւ զարմանալի չէր թուեր, որ նամակներ գրէր գիշերը, պարտէզը մշակելէ, ամբողջ օրը շարաշար աշխատելէ, Մանհաթըն երթ ու դարձի տաք գետնուղիին մէջ ամբոխներ դիմագրաւելէ, ճամբուն վրայ ուտեստեղէն մը գնելէ - երբեք տուն չէր վերադառնար ձեռնունայն - մօրս համար լոյսի կոճակ մը շտկելէ, դպրոցի մասին իր գաւակներուն գանգատներուն մտիկ ընելէ, կամ դրացիի մը օգնելէ ետք:

... Յաճախ, հայրս չէր ճանչնար իր թղթակիցը եւ, եթէ անձը կը յիշատակէր, անունով չէր, այլ որպէս «Տիթրոյթէն մարդ մը» կամ Հալէպ, Հարաւային Ամերիկայէն, կամ այլուր ապրող մէկը: Ընթերցողներ կային, որոնք կը զգային, թէ ան ուղղակի իրենց կը խօսէր իր պատմութեան քննարկումներուն մէջ, եւ անոր կը գրէին որպէս թէ մտերիմ բարեկամի կամ հարազատի գրէին, պատմելով իրենց սեփական փորձառութիւնը կամ հարցումներ ընելով դրացիներուն, պարտէզին, թոռներուն կամ պատմութեան մը կերպարներուն պատահածին մասին» (էջ 5-6)³:

Նամակները հարուստ տեղեկութիւններ կու տան գրագետին անձնական կեանքին, մտածելակերպին, գրական գործերուն, ու բազմաթիւ հանրային եւ մշակութային խնդիրներու մասին անոր տեսակետերուն հայելին կը դառնան: Վարակիչ անկեղծութիւն մը կը մատնեն անոնք, եւ հակառակ քանի մը տասնամեակներու հեռաւորութեան, շատ մը հարցեր ու տեսակետեր կը պահեն իրենց այժմեականութիւնը:

Նամականիւն գլխաւոր բաժինը կը ներառէ 74 հասցեատէր եւ 158 նամակ, իսկ յաւելումը բաժնուած է երկու մասերու. նախ՝ անհատ 15 հասցեատէրեր, որոնց ուղղուած է 17 նամակ, ապա՝ 9 հաւաքական հասցեատէր (խմբագրութիւն, դատակազմ, վարչութիւն, եւն.) ու 29 նամակ: Ծանօթագրութիւններուն մէջ կը հանդիպինք այլեւայլ հասցէներու (երբեմն՝ նոյն գլխաւոր բաժնի հասցեատիրոջ) ուղղուած 15 նամակի, 3 նամակներու հատուածներու եւ 1 անգլերէն նամակի թարգմանութեան:

Յստակ չէ, թէ ինչո՞ւ նամակները հրատարակուած են այսպիսի ցրտածութեամբ: Կ'ենթադրենք, որ գլխաւոր բաժնի ու յաւելումի բաժանումը, եւ ապա՝ ծանօթագրութիւններուն մէջ յաւելումներու պարագաները կրնան կապ ունենալ տպագրութեան ընթացքին կատարուած նորանոր յայտնագործումներու հետ, որոնք թոյլ չեն տուած նամակներու ամբողջութիւնը միատեսակ ձեւի բերելու, բայց ասիկա սոսկ «աշխատանքային» վարկած մըն է, քանի որ որեւէ բացատրութիւն տրուած չէ: Կարելի է հարց տալ, օրինակ, թէ ինչո՞ւ լիբանանահայ գրագետ Եղուարդ Պոյաճեանի այրիին (ճշդենք՝ Արաքսի Պոյաճեան) գրուած նամակը յաւելումին մէջ է (էջ 220), իսկ եգիպտահայ գրագետ Արսէն Երկաթի այրիին ուղղուածը՝ ծանօթագրութիւններուն մէջ (էջ 304-305): Վերջին հաշուով, բոլոր նամակները բնագրային արժէք ունին, ըլլան անոնք առաջին օրինակ, երկրորդ օրինակ, թէ սեւագրութիւն, իսկ անոնց բովանդակութեան բնոյթը՝ ազգային, գրական, գաղութային կամ ընտանեկան, յատուկ դասաւորումի հիմք չի կրնար ըլլալ:

Անհրաժեշտ կը սեպենք կրկին անդրադառնալ հարցի մը, որ հասարակաց է վերջին տարիներուն Հայաստան (նաեւ Սփիւոք) լոյս տեսած նամականիւններու մեծ մասին: Խօսքը կը վերաբերի հրապարակումի ձեւին: Արամ

Հայկազի նամակները լոյս տեսած են հասցեատերերու այբբենական կարգով, փոխանակ բնական՝ ժամանակագրական կարգի որոշեցումին: Այբբենական սկզբունքին գլխաւոր (թերեւս միակ) առաւելութիւնը այն է, որ թոյլ կու տայ երկու թղթակիցներու յարաբերութեան ընթացքը անմիջականօրէն տեսնել: Կ'ենթադրենք, որ ան նաեւ պայմանաւորուած է արխիւային ֆոնտերու կազմակերպութեան սկզբունքին թելադրանքով, որ նոյնպէս այբբենական է: Այդ բոլորը ժամանակագրական կարգի վերածելը որոշ գործնական խոչընդոտներ կրնար ստեղծել նախահամակարգչային ժամանակարշջանին: Սակայն, ներկայիս, այբբենական կարգով հրատարակութեան պատրաստուած բնագիրերուն վերադասաւորումը որքանով գործնական անպատեհութիւններ կը ներկայացնէ:

Այս առումով, կան ուրիշ առարկելի կէտեր եւս: Նամակագրութիւնը, ի վերջոյ, տուեալ անձնաւորութեան մը կենսագրութեան հիմնական տարրը կը կազմէ՝ բառի երկու իմաստներով, թէ՛ կեանքի մանրամասները պահպանելու եւ թէ՛՝ կեանքի գրութիւնը, իմա՝ վերականգնումի բանասիրական աշխատանքը դիւրացնելու համար: Երկու պարագաներուն, կեանքը կը հպատակի ժամանակային, ուստի՝ ժամանակագրական գործօնին, նոյնիսկ եթէ ընդունինք որ կեանքը, գրականութեան նման, ուղղագիծ ընթացք մը չունի: Այբբենական ձեւի կիրարկումով, նամակագրին բազմակողմանի յարաբերութիւններուն ու ժականութիւնը - որ պայմանաւորուած է կեանքի բնական ընթացքով - կը կորսուի: Փոխանակ տեսնելու մէկէ աւելի անհատներու կապերուն խաչաձեւումը՝ շարժապատկերային սկզբունքով, ինչ որ մարդկային կեանքի բնական երեւոյթներէն մէկն է, կը հանդիպինք անշարժ լուսանկարներու շարանի մը, որ բազմաթիւ առիթներով՝ գլխաւոր նամակագրին անխուսափելի կրկնութիւններուն պատճառով, *deja-vu*ի տպաւորութիւնը կը ձգէ: Անկարելի կը դառնայ նաեւ հեղինակին մտածելակերպի բնաշրջումը իր ուրոյն դիմագիծով գնահատելու եւ արժէչափելու աշխատանքը:

Նամակներուն ընթերցումը անմիջապէս կը պարզէ շարք մը հասցեատերերուն չստուգուած ինքնութիւնը. «*Պալիոգեանին*» (Արա Պալիոգեան՝ քանատահայ անգլիագիր գրագէտ)⁴, «*Մարգարին եւ Էլիզին*» (Մարգար եւ Էլիզ Շառապխանեան՝ քանատահայ մանկավարժներ, այժմ՝ Հայաստան), «*Տիգրանեանին*» (Արշակ Տիգրանեան՝ ամերիկահայ բարերար), «*Հայր Մանեանին*» (Հ. Գրիգորիս Մանեան՝ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան արքահայր), «*Գերաշնորհ Հրանտ Սրբազան Արքեպիսկոպոսին*» (Հրանդ Արք. Խաչատուրեան՝ Արեւելեան ԱՄՆի եւ Քանատայի Ամբիլիասի թեմի առաջնորդ)⁵: Խաչատուրեան հակուած է «*Թէրլէմէզեանին*» ուղղուած նամակին հասցեատէրը նկատել ամերիկահայ դաշնակցական գործիչ Տաճատ Թէրլէմէզեանը (նոյն ժամանակաշրջանին կար Արսէն Թէրլէմէզեանը) (էջ 297), ինչ որ պէտք է երկրորդել՝ նամակին բովանդակութենէն դատելով (Տ. Թէրլէմէզեան կարելորդ դեր ունեցած է Հայաստանի մէջ Վանի հերոսամարտի յուշարձանի կանգնեցման ի նպաստ հանգանակութեան): Բովանդակութեան նոյն մեկնակէտով, անմիջապէս կը պարզուի, որ լիբանանահայ գրագէտ Պէպօ Սիմոնեանին վերագրուած նամակը (էջ 175) իրականութեան մէջ հասցեագրուած էր *Սիլիոնք* շաքաթաթերթի հիմնադիր ու խմբագիր Սիմոն Սիմոնեանին: «*Կարօ Սասունիի Հարազատներին*» ուղղուած նամակին (էջ 293) հասցեատէրերն էին զաւակն ու հարսը՝ Տէր եւ Տիկ. Բաբգէն Սասունիին:

Հասցեագրութեան ուրիշ խնդիր մը կը ներկայացնեն յաւելուածին մէջ «Շամլեան-Թաթիկեան» վարժարանի Սաներին» վերնագրին տակ խմբուած երեք ջերմ նամակները (էջ 248-254): Առաջինը (Մայիս 11, 1967) բացայայտօրէն այդ դպրոցի աշակերտներուն ի պատասխան գրուած է - կազմողը անհրաժեշտ գտած է, թերեւս՝ որոշ մանկավարժական նպատակով, երրորդ նամակին որպէս ծանօթագրութիւն արտատպել *Ջանասէրի* «1966ի (sic) Համարում» լոյս տեսած խմբագրական ծանօթութիւնը եւ ուսուցչուհիին՝ Զ. Արէլեան (Մայիս 2, 1967 (sic) թուակիր) ու աշակերտներուն նամակները (էջ 314-316), սակայն երկրորդը, որ 1970ին գրուած է, նոյն դպրոցի աշակերտութեան ուղղուած չէ (հմմտ.՝ հետեւեալ տողը. «Դուք կաք հոս, Շամլեան-Թաթիկեան վարժարանի ուսանողները կան, կան նաեւ բազմաթիւ ձեզ տարեկիցներ զանազան վարժարաններու մէջ» (էջ 250), իսկ երրորդը նոյնպէս անորոշ է, քանի որ ուսուցչուհիին անունը տարբեր է. «Այս բաները թերեւս ըմբռնելի չըլլան ձեզի համար, բայց ձեր հայերէնի ուսուցչուհին՝ տիկին Քասուհին, որուն ձեռքը սեղմելու ուրախութիւնը ունեցած եմ անցեալ տարի, վստահ եմ՝ ձեզ պիտի առաջնորդէ», (էջ 252, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)⁶:

Նամակներուն մէկ մասը անթուակիր է՝ սեւագրութիւն կամ երկրորդ օրինակ ըլլալու թէ այլ պատճառներով: Վաղարշակ Նորենցին ուղղուած նամակը (սեւագիր) Յուլիս 1970 թուագրուած է հիմնուելով Գոհար Ազնաւորեանի՝ այդ տարեթիւին կատարած մէկ հաղորդումին վրայ (էջ 288): Սակայն, ծանօթագրողը անտեսած է, որ Արամ Հայկազը իր այդ նամակին մէջ կը յիշէ Սեպտեմբեր 20ի նամակ մը Նորենցէն եւ Պէյրութ նոր տպուած իր գիրքը, որ կը պարունակէ Հայրենիք այցելութեան տպաւորութիւնները (էջ 154), այսինքն՝ *Կարօտը*: Վերջինս 1971ին հրատարակուած ըլլալով, պարզ է, որ նամակը պէտք է թուագրուի այդ տարուան վերջին ամիսներուն:

Ա. Հայկազ նամակ մը գրած է *Հայրենիք* օրաթերթի խմբագրութեան, միմարկելով Զօր. Անդրանիկի մասին իր մէկ գրութեան առիթով Լեւոն Լիլիճեանի նամակը: Կազմողը այդ գրութեան հանդիպած է օրաթերթի Օգոստոս 30, 1962 եւ 1975ի թիւերուն մէջ, բայց չգտնելով Լիլիճեանի Սեպտեմբեր 23ի գրութիւնը, չէ կրցած թուագրել նամակը (էջ 305-306): Ըստ ամենայնի, նամակը պէտք է թուագրուի Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր 1962, այն պարզ պատճառով, որ Լիլիճեան մահացած է 1974ին:

Հատորը ձեռք առնելով, մեր մտքին մէջ թարմ էր Համաստեղի *Նամականին*, որուն բնագրագիտական ու ծանօթագրական բազմապիսի հարցերը մեր կարծիքով չափազանց ծանր կը կշռէին այդ հրատարակութեան վրայ: Նշած էինք արեւմտահայերէնի քաջատեղեակ անձի մը մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը, որ կանխէր լեզուական եւ ուղղագրական վրէպներ⁷:

Ներկայ հատորը ատելի բախտատու եղած է՝ այլեւայլ պատճառներով: Կազմողը կը բացատրէ, որ «նամակների զգալի մասը մեքենագիր է. սրանց մէջ շատ են երկրորդ օրինակները, որոնք գրողը չի սրբագրել: Վրիպումները շատ են. ուղղել է առաջին օրինակը, որն ուղարկել է»: ... Զեռագիր նամակների զգալի մասը սեւագիր է՝ դժուարընթեռնելի կամ պարզապէս անընթեռնելի ձեռագրով» (էջ 4): Բարեբաստիկ պարագայ մը պէտք է նկատել ո՛չ միայն նամակագրութեան զգալի մէկ մասին մեքենագիր ըլլալը, այլեւ հեղինակին կողմէ պատճեններու պահպանումը (միջանկեալ, ասիկա սեղանի վրայ կը դնէ

Արամ Հայկազի բնագիրներուն մէկտեղումը): Ասիկա դիւրացուցած է նամականի կազմութեան եւ հրատարակութեան աշխատանքը, ի տարբերութիւն Համաստեղի պարագային, ուր կազմողը «պայքարած» էր ու յաճախ՝ պարտուած, ձեռագիր դժուարութեան մամակներու հետ: Ակնարկուած վրիպումները մեծաւ մասամբ մեքենագրական պիտի ըլլային, գուցէ՝ կէտադրական կամ շեշտադրական, եւ քիչ առիթներով՝ ուղղագրական, դատելով մեր տրամադրութեան տակ գտնուող քանի մը մեքենագիր ու ձեռագիր անտիպ նամակներէն: Պետք է նկատի ունենալ, որ նամակագրութիւնը գեղարուեստական գրականութենէն տարբեր օրէնքներու կը հպատակի, ուր գրողը ինքզինքին ազատութիւն կը շնորհէ կերպով մը՝ լեզուական օրէնքներու կապանքներէն դուրս գալու, ինչ որ ընթերցողը կը բերէ, երբեմն, տեսակ մը անկանոնութեան դէմ յանդիման: Բնականաբար, յառաջարանին մէջ յիշուած եւ արեւմտահայերէնի լատտեղեակ անձերու՝ Հրանդ եւ Ժանէթ Մարգարեանի սրբագրական բարերար աշխատանքը պէտք է զգալի եղած ըլլայ, թէ լեզուական եւ թէ՛ ուղղագրական դժուարութիւններ լուծելու համար, իսկ Հ. Մարգարեանի օժանդակութիւնը նաեւ ցոյացած է կարգ մը ծանօթագրութիւններու մէջ:

Այսուհանդերձ, այս աշխատանքը չէ յաջողած կանխել տակաւին յամեցող զանազան անճշտութիւններ, անորոշութիւններ: Ըստ երեւոյթին, դասական ուղղագրութեամբ Հայաստանի հրատարակութիւնները - նոյնիսկ երբ անոր վարժ հայրենի մասնագէտներ կան անոնց ետին, բացառութիւնները հազուադէպ են - դատապարտուած են երկկենցաղ ուղղագրութեամբ տպուելու՝ *ե-է, ո-օ, հ-յ, լ-վ-ու* եւ այլ երկուութիւններու պատճառով: Սոյն հատորը, դժբախտաբար, բացառութիւն մը չէ: Որոշ պարագաներ, պարզաբանումի չգոյութեան պատճառով, հարցականներ կը ստեղծեն: Օրինակ՝ Ալաջաջեանի *Եղեգները Չխոնարհուեցին* վէպին առաջին բառը կ'երեւի որպէս «*եղեգներ*» (էջ 14, 16, 19), իսկ Արամ Հայկազի «*Երէցկին Մագքաղինէի Ծառը*» պատմուածքին առաջին բառը կը գրէ «*երեցկին*» (էջ 16): Յստակ չէ, թէ դասական ուղղագրութեան դէմ այս մեղանշումները նամակագրի՞ն են, թէ՞ հրատարակչին:

Անցողակի նշենք, թէ որոշ նամակներու մէջ կան վրէպներ, որոնք կրնան հեղինակային ըլլալ (այդ պարագային, անհրաժեշտ էր ուղղել) կամ գրաշարական. «*Դաքիսեան*» (էջ 24, ճիշդը՝ Վահան *Դաքեսեան*, հայրենադարձ խմբագիր), «*Հայ բոյն*», «*Այսօրեակ*» (էջ 33, ճիշդը՝ «*Հայ Բոյժ*», «*Ամսօրեակ*», ֆրանսահայ պարբերականներ), «*Գերասիմ Ահարոնեան*» (էջ 51, ճիշդը՝ *Գերսամ* Ահարոնեան, լիբանանահայ խմբագիր), «*Անմիջաբար գրականութիւն*» (էջ 134, ճիշդը՝ «*Անմիջական Գրականութիւն*», 1971ին Պէյրութ լոյս տեսած ժողովածո): Կան նաեւ անգլերէնի վերծանման սխալներ, ինչպէս «*fioet ot herd*», «*cattie*» (էջ 122, իմա՝ *flock or herd, cattle*), «*haw*» (էջ 239, իմա՝ *how*), «*nork bench*» (էջ 283, իմա՝ *work bench*), եւ ուրիշներ:

Միւս կողմէ, «*արեւելահայերէն քերականական ձեւերը շատ են*» նամակներուն մէկ մասին մէջ, դիտել կու տայ կազմողը, յատկապէս հայրենաբնակ անձերու ուղղումը: Ասիկա առելի ակներեւ է այն նամակներուն մէջ, որոնք գրուած են գրագէտին Հայաստան այցելութենէն (Սեպտեմբեր 1969) ետք: Սակայն, ինչպէ՞ս մեկնաբանել անկէ առաջ գրուած

նամակներուն արեւելահայերէն ձեւերը: Օրինակ՝ Ապրիլ 30, 1968ին Ալաջաջեանին ուղղուած նամակը կը սկսի այսպէս. «*Ժամանակին ստացուել է Ձեր մարտ 24 թուակիրը: Ուշացաւ պատասխանը, որովհետեւ նախ քան այդ կ'ուզէի այդ նամակով Ձեր յարուցած հարցերի շուրջ խորհրդակցութիւն ունենալ հոս ապրող մի քանի գրողների հետ: Ափսո՛ս, որ բան դուրս չեկաւ*» (էջ 20): Շարունակութիւնը բիրեղեայ արեւմտահայերէն է: Արդեօք այդ պարբերութիւնը գրչախա՞ղ մըն է, ինչպէս երբեմն կը պատահի արեւմտահայ նամակագիրներու (հակառակն ալ՝ արեւելահայերու) պարագային: Կա՞մ մեքենագրական անգիտակից «վերածում», ինչպէս Վահրամ Մալեանին ուղղուած Օգոստոս 15, 1969ի նամակին մէջ. «*Պարուխը, ճրան ճորից մտիկ ընելէ վերջ, կ'ըսէ հանգարտօրէն. . .*» (էջ 130, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), որ ամբողջ շարադրանքին միակ արեւելահայերէն ձեւն է: Հապա՞ Գրիգոր Աճեմեանին՝ 1973ին ուղղուած նամակը (այսինքն՝ Հայաստան այցելութենէն չորս տարի ետք), ուր կը կարդանք «*. . . անմահ Գուրգէն Մահարու նամականին*» (էջ 26, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), դարձեալ՝ միակ արեւելահայերէն շեղումը ամբողջ նամակին մէջ: Հետեւաբար, այս լեզուական շեղումներուն դիմաց նամակներուն հրատարակիչը պարտ էր նշել անոնց բնագրային ըլլալը:

«*Գիրքը կարելի էր հարստացնել Արամ Հայկազի ստացած նամակներից հատուածներով, նամակների հասցէատէրերի մասին տուեալներով, մամուլում տպագրուած նամակներով, բայց ծաւալը սահմանափակ էր: Գրողի նամակները ժամանակի, մարդկանց մասին հարուստ տեղեկութիւններ են պարունակում, եւ նոյնքան հարուստ նիւթ էլ մնաց համակարգչիս յիշողութեան մէջ*» (էջ 4), կը գրէ Խաչատրեան: Ի հարկէ, կարելիութեան սահմանները բազմապիսի էին, եթէ չըլլային հրատարակչական սեղմումները: Այսուհանդերձ, զգալի է, որ ծաւալը արդիւնաւետ կերպով օգտագործուած չէ: Օրինակ՝ տուեալ անձի մը բաժինին սկիզբը կարելի էր ծանօթագրել արխիւային թուահամարը, փոխանակ իւրաքանչիւր նամակի տակ կրկնելու միեւնոյն ֆոնտին թիւը, ու էջեր խնայել աւելի կարելորդ նպատակով: Թելադրելի էր նաեւ յորեմեանական խօսքերու փոխարէն - 1960ի Նիւ Եորքի ուղերձը «Չորս Աշխարհ»էն (էջ 274-279) կամ Պէյրութի 1973ի խօսքը (էջ 307-309) - մամուլի մէջ լոյս տեսած նամակները արտատպել: Այլ չխօսինք նուազ շահեկան նամակներու հատուածներու կամ ամբողջական բնագիրներու զեղչումի մասին. օրինակ՝ երեք էջ գրաւող ճորճ Մարտիկեանի նամակները (էջ 298-300) ազգային կամ գրական որեւէ բացառիկ արժէք չունին ի բաղդատութիւն, ըսենք, Գ. Ազնաւորեանի, Ալաջաջեանի կամ Կարօ Մասունիի նամակներուն, որոնց գոյութիւնը միայն նշուած է: Վերջապէս, այդ սուղ էջերը կարելի էր ձեռքբազատել անկապակից խճողումէ, որմէ փունջ մը յատկանշական օրինակներ կու տանք ստորեւ, ի շարս այլոց.

ա) Արամ Հայկազ 1957ին նամակ յղած է իր երբեմնի դասընկեր Հրանդ Լիմոնճեանին (էջ 74): Ծանօթագրութեան 16 տողը կը յիշէ Լիմոնճեանի 1955ի նամակը եւ անոր եզրափակիչ պարբերութիւնը, որ Յակոբ Օշականէն մէջբերում մըն է (էջ 268-269): 1955ի նամակը ինքնին կապ չունի 1957ին Հայկազի նամակին հետ (որ անոր պատասխանը չէ, ի դէպ), իսկ վերջինս ալ որեւէ հեռաւոր ակնարկութիւն իսկ չունի Օշականի մասին:

բ) 1970ին նամակ մը գրուած է ամերիկահայ նորոգ հանգուցեալ քարգմանիչ Արիս Սեւակին (էջ 228): Վեց տողոնոց ծանօթագրութիւնը կը հաղորդէ, թէ 1980ին Ա. Սեւակ գրած է նամակ մը Ա. Հայկազին՝ Ամերիկահայ Գրողներու Միութեան անունով, այսինքն՝ բնագիր նամակէն 10 տարի ետք: Այնուհետեւ գրուած է, թէ 2008ին Համաստեղի մահուան 40ամեակին՝ Նիւ Եորք, «ձեռնարկի գեղարուեստական մասուժ հատուած հնչեց «Ազօթարան»-ից անգլերէնով, թարգմանիչը Արիս Սեւակն էր» (էջ 302-303): Սակայն, 1970ի Ա. Հայկազի նամակին, 1980ի Ա. Սեւակի նամակին եւ 2008ի Համաստեղի անգլերէն քարգմանութեան միջեւ տրամաբանական կապը կը մնայ բոլորովին խորհրդաւոր:

գ) Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին ուղղուած Յունիս 1965ի նամակը՝ Հրաչեայ Քոչարի մահուան առիթով (էջ 256), արժանացած է ծանօթագրութեան մը՝ «Սուրեն» ստորագրութեամբ ու ենթադրաբար Սուրեն Ա. Քինյ. Բաբախեանի գրիչին պատկանող 1979ի նամակով մը, որ կ'անդրադառնայ Ա. Հայկազի *Երջանկութիւն* հատորին եւ Քոչարի մասին խօսք չունի (էջ 316-317): Նոյնացումը հիմնաւոր չէ. ենթադրեալ նամակագիրը (Տիթրոյիթէն) մահացած էր 1978ին: Մեր կարծիքով, նամակին հեղինակը Նիւ Եորք բնակող արձակագիր Սուրեն Մանուէլեանը կրնայ ըլլալ (1906-1988): Ամէն պարագայի, անհասկնալի է 1965ին Երեւան ուղղուած եւ 1979ին Ամերիկայէն ստացուած նամակներուն միջեւ կապը, որ վերջինիս հրապարակումը անհրաժեշտ դարձուցած է՝ 33 տող գրաւելով:

դ) Այլապէս հետաքրքրական է Արամ Հայկազի 1970ի նամակի մը ակնարկութիւնը Յակոբ Օշականի «Գրականութիւնը չմոռնաս, Մե՛նծ Աղա» խօսքին (էջ 159): Ծանօթագրութիւնը կը տեղեկացնէ, թէ Օշականէն երկու նամակ կայ ԳԱԹի մէջ, որոնցմէ մէկը (1924) հրատարակուած է, իսկ միւսը՝ անընթեռնելի յայտարարուած (էջ 289-290): Ասիկա նորութիւն է, քանի որ երկու նամակները (այսինքն՝ անընթեռնելի նկատուածն ալ) արդէն տպուած էին *Շիրակ* ամսագրին մէջ (1983) եւ արտատպուած՝ Օշականի *Նամականի*ին մէջ (Ա. հատոր, Պէյրութ, 1983, էջ 26-27): Բաղդատականէն ի յայտ կու գայ, որ Օշականի 1924ի նամակին այս երկրորդ հրապարակումը, քանի մը աւելի յաջող վերծանումներու կողքին, կը պարունակէ նաեւ սխալ վերծանումներ ու անորոշ բաներ, որոնցմէ զիստորը այն է, որ *Շիրակի* Նոյեմբեր 25, 1924 թուագրումը հոս դարձած է Նոյեմբեր 20, 1924:

Ի լրումն, տպուած է Ա. Հայկազէն անյայտ հասցեատիրոջ ուղղուած 1982ի անգլերէն նամակ մը (քարգմանուած արեւելահայերէնի), ուր «*յիշում է իր ուսուցչին*» (էջ 290-291)¹⁰: Քննութիւնը ցոյց կու տայ, որ ան յուշագրական ուրուագիծ մըն է, ուր 20 տողով պատմուած է Օշականէն՝ հայերէնով արդէն յայտնի տպաւորութիւններ, որոնք արդէն քանիցս յիշուած են այլ նամակներու եւ ծանօթագրութիւններու մէջ: Արդեօք ամերիկահայ թերթի մը (չ)ուղղուած (սեւա)գրութիւն մըն է՝ Օշականի հարիւրամեակին առիթով: Եթէ քարգմանաբար ընդգրկելու պատճառը նամակի ձեւաչափն է, ան ըստ էութեան թուական եւ ստորագրութիւն կողո գրութիւն մըն է, որ սակայն նամակային սկզբնաւորում չունի եւ կասկածելի է, որ նամակ մը ըլլայ:

Ահա ծանօթագրութեան երեք ու կէս էջ, զոր կարելի էր խմայել: Օրինակները բազմապատկելի են: «Նպարավաճառային» այս հաշիւը

պարզապես կը միտի ցոյց տալու, որ կազմողին այլապես արդարացի ամփոփման զգացումը զգալի չափով մը պիտի նուազէր, եթէ ծառայի սահմանափակումները ճիշդ կերպով տնտեսուած ըլլային: Այդպէսով, «*Նոյնքան հարուստ Նիւթ էլ*» պիտի չմնար «*Համակարգչիս յիշողութեան մէջ*», այլ իր օգտակար դերը պիտի ունենար լուսաբանելու ընթերցողին անձանօք կամ հարեւանցիօրէն ծանօթ տասնեակ դէմքեր, գիրքեր, դէպքեր, երեւոյթներ, եւն., մանաւանդ՝ սփիւռքահայ կեանքին հետ կապուած: Օրինակ՝ հետեւեալ պարբերութիւնը. «*Դուք Միծեռնակաբերդի մէջ հոյակապ յիշատակարան կառուցիք, մենք ալ՝ հոս, աղէ՛կ, բայց բացման օրը էջմիածնական թեմի առաջնորդը մերժեց անոր օծման արարողութեանց մասնակցիլ, որովհետեւ Անթիլիասի կաթողիկոսին մէկ ներկայացուցիչն ալ կը մասնակցէր արարողութեանց*» (էջ 21): Բաւարար պիտի ըլլար հակիրճ պարզաբանում մը, թէ Արամ Հայկազ «*հոս*» ըսելով նկատի չունէր Նիւ Եորքը, այլ՝ Ամերիկան, այսինքն՝ Ապրիլ 1968ին Մոնթպելլօ (Քալիֆորնիա) բացուած նահատակաց յուշարձանը, առանց մտնելու անոր գրածին փաստական հիմնատրումին ծալքերուն մէջ: Աւելորդ է խօսիլ ինչ-ինչ հատուածներու մասին, որոնց իմաստը անբաժանելի է պարզ ընթերցողին, օրինակ՝ «*Այդ տեղի ունայնաբանը այնքան յիմար էր իր վերջին տոմսակին մէջ, որ ըսի «Չ'արժէր գրադիլ իրմով» ու չպատասխանեցի ալ: Փարիզի մեծ եղբայրն ալ, որ փոքր եղբօր չնաշխարհիկ տոմսերը արտատպեր էր՝ առանց իմ պատասխանիս մօտենալու իսկ*» (նամակ Համաստեղին, 1954, էջ 95-96): Կը բաւէր ըսել, թէ խօսքը Հայրենիքի աշխատակից Ժիրայր Միսաքեանի (Երոտպացի) եւ եղբօր՝ Յատաջի խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանի մասին էր: Ասոնք օրինակներ են այնպիսի ակնարկութիւններու, որոնք այսօր միայն քաջատեղեակ սփիւռքահայ ընթերցող մը, փաստօրէն, կրնայ վերծանել, բայց ոչ երբեք հատորին անմիջական հասցեատէրը՝ հայրենի ընթերցողը:

Ծառայի հարցը, ցաւօք, ծանօթագրութիւններու անհետետողական բովանդակութեան առաջնորդած է: Օրինակ՝ Գեորգ Մելիտինեցիի «*Մեմուարները*»-ի բուն վերնագիրը («*Ապրումներ*», Բ. հատոր, Պէյրութ, 1969) (էջ 137)¹¹ կամ «*Թատերական դէմքեր*»-ու հեղինակին (Նշան Պէշիկպաշլեան) ինքնութիւնը (էջ 138) լուսաբանելու փոխարէն, կազմողը տեղի անձկութեան տագնապին մէջ աւելի կարեւոր համարած է ուն Պօղոս Մելիքեանի յուշագրութեան (էջ 140) մատենագիտական տուեալները հայրապետել (էջ 284): Կամ մանրամասն բացատրած է 1954ին Հայրենիք օրաթերթի մէջ Արամ Հայկազի ու Արսէն Քինյ, Սիմեոնեանցի բանավէճը՝ եկեղեցւոյ մէջ աշխարհաբարի թէ գրաբարի գործածութեան մասին (էջ 273), բայց ոչ, օրինակ, Նագուշ Յարութիւնեանի «*Խօսք Սփիւռքահայութեանը*» յօդուածին մէջ եղած մեղադրանքներուն բնոյթը, որոնք հիմքը կը կազմեն Արամ Հայկազի Մարտ 1970ի նամակին (էջ 190-191):

Նշմարելի են քանի մը ուղղելի կէտեր ծանօթագրութիւններուն մէջ.

- Խաչիկ Նետիւրեան *Ակն եւ Ակնցիքի* հեղինակը չէ (էջ 263): Նետիւրեան միայն աշխատակցած է 40 էջոց գրութեամբ մը, որ կը գրաւէ գիրքին 737-777 էջերը: 1952ին Փարիզ տալուած այս հատորը պատրաստած է Առաքել Բէշեանը եւ աշխատասիրած՝ Սկրտիչ Պարսամեանը:

- Վահան Մինախորեանի 1915 թուականը գիրքը լոյս տեսած է Վենետիկ, 1949ին, ոչ թէ 1943ին (էջ 287):

- Յիշուած է, թէ Բարգէն Փափագեանի հայրը «Վահան Փափագեանն է» (էջ 295): Եթէ կ'ակնարկուի դաշնակցական ծանօթ քաղաքական գործիչին (Կոմս), դիտել տանք, որ ան մահացած է 1973ին, մինչ նամակները 1960ականներուն կը խօսին Բ. Փափագեանի արդէն մահացած հօր մասին: Փաստը այն է, որ վերջինիս անունը Գուրգէն էր¹²:

- Խ. Ն. Գաւառի (նոյն Խաչիկ Նետիրեանի) ուղեւորութիւնը կը կոչուի «Հին Կարօսներու ճամբով», ոչ թէ «Հին կաթոններու ճամբով» (էջ 310):

- ՀՕՄի Միջ-Վարչական Մարմինը Մոնթրէալ չէ (էջ 313), այլ Տիբորոյի: Ասիկա արդէն կարելի է կռահել նամակի հետեւեալ տողերէն. «Միշտ յարգանք ու հիացում ունեցած եմ Տիբորոյի մեր ազնիւ, գործունեայ ու զոհաբերող գաղութին հանդէպ...» (էջ 245):

- Սուրէն Ա. Քինյ. Բաբայանեանի անունը գրուած է իբրեւ Սուրէն Քինյ. Բաբայանեան (էջ 316):

Արամ Հայկազ սփիւռքահայ գրական կեանքի ժողովրդական անուն մըն է, որ, անցեալի յիշատակներուն կողքին, իր արձակին մէջ ներմուծած էր ոչ-յաճախակի արծարծուած միւս մը՝ ամերիկեան ու ամերիկահայ այժմու կեանքի բարքերը, զանոնք յատկանշելով գուարքախոսութեան ու կենսասիրութեան առողջ համեմատութեամբ մը: «Եթէ ուշադրութեամբ հետեւիք գրածներուն, պիտի տեսնէք, որ անոնց մէջ հայ մնալու, հայութեամբ հպարտ ըլլալու, Հայրենիքին ծառայելու թելադրանք մը կայ: Իսկ եթէ կը պակսին այս թելադրութիւններէն մէկը կամ միւսը, կայ ուրախութիւն սփռելու անճիգ կերպ մը: Կեանքի մէջ այնքան շատ արցունք ու փուշ կայ, որ ես գրականութիւն ընելուս համար ինքզինքս վարձատրուած կը զգամ, եթէ մէկը տեղ մը ինծի կեցնէ ու ըսէ, թէ առ կամ ան հատորս կամ յօդուածս կարդալով երջանիկ պահ մը ունեցած է», գրած է հեղինակը 1970ին (էջ 160): Նամակներ հատորի բազմաթիւ էջերու ընթերցումը այդ նոյն յատկանիշներուն բաբայանու արձագանգը կը բերէ եւ համակրանքի աւելի պայծառ լոյսով կը ներկայացնէ նամակագրին դիմագիծը: Ընորհակալ ենք Մարգարիտ Խաչատրեանին՝ Հայաստանի ու Սփիւռքի ընթերցողին այս հատորը ներկայացնելու ջանքերուն համար: Անոր մասին մեր դիտողութիւնները պէտք է նկատել լաւագոյնին ձգտելու արտայայտութիւն մը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Արամ Հայկազ, *Նամակներ*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատ., 2009, էջ 116 (այսուհետեւ էջաթիւերը պիտի յիշուին շարադրանքին մէջ):

² Տպուած՝ Պէյրութ, 1978ին:

³ Այս գրութեան կը յաջորդէ Հրանդ Մարգարեանի հայերէն թարգմանութիւնը (էջ 7-8), սակայն մեկնաբանական որոշ տարակարծութիւններ մեզ մղեցին թարգմանական ուրիշ փորձ մը ընելու:

⁴ Ի դէպ, «Խմբագրութիւններին» պայմանական անունին տակ հաւաքուած են քանի մը բերթերու խմբագրութիւններ, իսկ այդ ցանկէն պէտք է հանել Արա Պալիոզեանին ուղղուած նամակը, քանի որ ան խմբագրութեան անդամ չէր:

- ⁵ «Հայր Սուրբին» ուղղումը Յունիս 2, 1967ի մամակը, ուր Արամ Հայկազ կը յայտնէ Շիրակո ժամանելու մասին, քերես շփոթ մը կը մատնէ գրողին կողմէ (մամակը կը սկսի «Միրելի Հայր սուրբ» հասցեագրումով): Այդ թուականին, Հայց. եկեղեցւոյ ԱՄՆի քեմի (անթիլիասական) միակ «Հայր Սուրբ»ը՝ Սմբատ Վրդ. Լափաճեանը, 1961-1973ին Լոս Անճելըսի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւն էր (ապա՝ Զալիֆորնիոյ առաջնորդ): 1965-1969ին Շիրակոյի անթիլիասական եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւը Սահակ Քինյ. Վրթանէսեանն էր (տեղեկութիւնները շնորհակալութեամբ ստացած ենք Տիկ. Այրիս Փափագեանէն, Նիւ Դրըզի):
- ⁶ Ծ.Խ.- Հաւանաբար Հայ Աւետ. Գղէճին հասցեագրումը ըլլայ մամակը, որովհետեւ Տիկ. Քասունի երկար տարիներ միայն այնտեղ դաստանդած է:
- ⁷ Տե՛ս՝ Վարդան Մատթոսեան, «Համաստեղ. Նամականի» (գրախօսական), *Հանդէս Անսօրեայ*, 1-12, 2007, էջ 469-504 (հմմտ.՝ Նոյն, *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*, «Գեորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակ, քիւ 70, Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, 2009, էջ 496-515):
- ⁸ Օրինակ, կազմողին անյայտ մնացած է, որ Հոկտեմբեր 20, 1970 թուակիր մամակը (էջ 137) տպւում է Գեորգ Մելիտինեցիի *Ապրումներ. Հայ Կեանքի Մութ Ու Լուսատը Իրադարձութիւններուն Հետի* Գ. հատորին մէջ (Պէյրոս, Տպ. «Մշակ», 1973, էջ 14): Համեմատութիւնը ցոյց կու տայ, որ վերջինս կ'ետադրական, ստորագծման ու բառային ինչ-ինչ փոփոխութիւններ ունի, որոնք հաւանաբար հեղինակային են:
- ⁹ Հաւանական է, որ մամուլի մամակներն ալ խմբագրումը ըլլան: Օրինակ՝ «Շամլեան-Թաքիկեան» վարժարանի աշակերտներուն ուղղումը յիշեալ Մայիս 11, 1967ի մամակին բաղդատութիւնը մամուլի բնագրին հետ ցոյց կու տայ, որ վերջինս լոյս տեսած է կ'ետադրական զգալի տարբերութիւններով («Նամակատուփ», *Պատմական Արձագանգ*, Յունիս-Յուլիս 1967, էջ 163-165):
- ¹⁰ Կողմնակի դիտողութիւն մը, որ ինքնին նորութիւն չէ եւ արդէն Շահան Շահնուրը կատարած էր Ռուբէն Սեակի առիթով՝ չորս տասնամեակ առաջ, ինչո՞ւ արեւմտահայ գրողներու օտարալեզու մամակները կամ այլ գրութիւններ պէտք է արեւելահայերէն թարգմանուին: Արդեօք տեղին պիտի ըլլա՞ր, որ, ենթադրենք, Պարոյր Սեակէն ռուսերէն մամակ մը արեւմտահայերէն թարգմանուէր: Ի վերջոյ, գրողի մը գրական ժառանգութեան ներկայացումը պէտք չէ՞ հաւատարիմ ըլլայ անոր լեզուամտածողութեան:
- Այս պարագային, հետաքրքրական է նշմարել, թէ ի՞նչ կը պատահի, երբ թարգմանութիւնը այդ մտածողութեան հարազատ չի մնար: Օշականի մասին խօսելով, Հայկազ կը գրէ. «Յետոյ, առաջին շարքում նստած մի տղայի մատնացոյց արեց, եւ ասաց. / - Դուք վեր կացէ՛ք եւ թոյլ տուէ՛ք խել Զեզ, Մենձ աղա» (էջ 291): Պահ մը մէկդի դնելով օշականեան նախադասութեան բոլորովին չեզոքացած անմիջականութիւնը, որ բնական հետեւանքն է երկու լեզուաճիւղերու տարբերութեան, կարելի չէ՞ր բանալ այս գրութեան նախատիպար՝ Արամ Հայկազի 1925ի «Մեր Վարժապետները», կամ օշականեան որեւէ այլ յուշագրողի վկայութիւնը, եւ անդրադառնալ, որ անգլերէն յօսն հոս պէտք չէ թարգմանել «դուք»ով, քանի որ Օշական միշտ եզակիով խօսած է իր աշակերտներուն հետ:
- ¹¹ Հետաքրքրական է, որ մամակին նախորդ տպագրութեան մէջ (տե՛ս՝ ծանօթ. 6), «Մեմուարներդ» բառը տպւում էր «Ապրումներդ» ձեւով: Արդեօք ասիկա բնագրին մա՞ս կը կազմէր, թէ՞ Մելիտինեցիի կողմէ կատարուած փոփոխութիւն մըն է:
- ¹² Տեղեկութիւնը շնորհակալութեամբ ստացած ենք Բ. Փափագեանի թոռնուհիէն՝ տիկ. Ալիք Արզումանեանէն (Պոստըն):